

- pire as a Form of State: Concept and Russian Discourse]. *Severo-Kavkazskij juridicheskij vestnik*. #2. Pp. 15–28. URL: <http://vestnik.uriu.ranepa.ru/index.php/vestnik/issue/view/46> (in Russian).
22. Slobodchikov V.I. (2022). *Kak vospitat' cheloveka Russkogo mira?* [How to Bring up a Man of the Russian World?]. *Russkaya narodnaya liniya. Informacionno-analiticheskaya sluzhba*. 7 dekabrya. URL: https://ruskline.ru/politnews/2022/12/07/kak_vospitat_cheloveka_russkogo_mira (in Russian).
23. Smolii V., Yakubova L. (2018). *Istorichnij kontekst formuvannya proektu russkii mir ta praktika yogo realizatsii v Krimu y na Donbasi: Analitichna zapiska* [The Historical Context of the Russian World Project and the Practice of Its Implementation in Crimea and Donbas: Analytical Note]. / NAN Ukraïni. Institut istorii Ukraïni. Kiïv: Institut istorii Ukraïni. 144 p. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0013907> (in Ukrainian).
24. *Ukraïna ta proekt «russkogo mira»: analit. dop.* [Ukraine and the Russian World Project: Analytical Report]. (2014). / S.I. Zdioruk, V.M. Yablonskii, V.V. Tokman [ta in.]; za red. V.M. Yablonskogo ta S.I. Zdioruka. Kiïv: NISD. 80 p. URL: https://www.niss.gov.ua/sites/default/files/2014-07/Russian_world-7bd19.pdf (in Ukrainian).
25. *Fond Gorchakova* [Gorchakov Foundation]. URL: <https://gorchakovfund.ru> (in Russian).
26. Yakimchuk O.I. (2018). *Osnovni oznaki ta superechnosti rozvitku ukraïnskoï osviti za radyanskogo periodu* [The Main Features and Contradictions of the Development of Ukrainian Education in the Soviet Period]. *Multiversum. Filosofskii almanakh*. #3–4. Pp. 188–201. URL: <https://multiversum.com.ua/index.php/journal/issue/view/> (in Ukrainian).
27. Yakubova L., Golovko V., Primachenko Ya. (2018). *Russkii mir na Donbasi ta v Krimu: istorichni vitoki, politichna tekhnologiya, instrument agresii: Analitichna dopovid* [Russian World in Donbas and Crimea: Historical Origins, Political Technology, and Instrument of Aggression: Analytical Report]. / Vidp. red. V. Smolii. NAN Ukraïni. Institut istorii Ukraïni. Kiïv: Institut istorii Ukraïni. 227 p. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0013906> (in Ukrainian).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2024.34.12>
УДК 1(172)

Надія ТУРПАК

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу філософії та геополітики Науково-дослідного інституту українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0002-1380-7239
Email: turpak.nadiya@ukr.net

ГЕОПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ УКРАЇНЦІВ ЯК ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ФЕНОМЕН

Анотація. Стаття присвячена дослідженню геополітичної свідомості українців як екзистенційного феномену на засадах українознавчого підходу. Наголошується на необхідності ціннісно-смыслового розмежування між геополітичною свідомістю росіян та геополітичною свідомістю українців, що є визначальною передумовою українознавчого дослідження даної проблеми. Стверджується, що геополітична свідомість росіян ґрунтується на агресивних експансіоністських ціннісно-смыслових засадах. У свою чергу, обґрунтовується думка про те, що підарунтям геополітичної свідомості українців є гуманістичні екзистенційні ціннісно-смыслові засади. Так, зокрема, на основі аналізу геополітичних ідей українських філософів, показано, що геополітична свідомість українців має в своїй основі архетипи української ментальності, пов'язана з ідеєю гармонійності в облаштуванні геополітичного простору буття українського етносу та української нації, а також несе на собі відбиток геополітичної травми, пов'язаний з необхідністю для України на ключових етапах її розвитку долати цивілізаційні виклики. Наголошується, що проблема трансформації геополітичної науки у напрямку постмодернізму, яка є темою сучасної західноєвропейської гуманітаристики, актуалізує й усвідомлення потреби в модернізації геополітичної свідомості українців. Так, зокрема, у статті наголошується на новітніх, інтегративних можливостях українознавчого підходу для подальших її досліджень. Обґрунтовується, що геополітична свідомість українців спільноти є одним із засадничих чинників для утвердження геополітичної суб'єктності України та осучаснення її геополітичних пріоритетів та цінностей в умовах протидії глобальним викликам війни. Запропоновано аспекти подальших досліджень геополітичної свідомості українців у контексті необхідності утвердження її геополітичної суб'єктності.

Ключові слова: архетипи української ментальності, гармонійність в облаштуванні геополітичного буття українського народу, геополітична травма, загроза геноциду українців, загроза екоциду, трансформація геополітичної свідомості, ціннісно-смыслові засади геополітичної свідомості.

GEOPOLITICAL CONSCIOUSNESS OF UKRAINIANS AS AN EXISTENTIAL PHENOMENON

Abstract. The article is devoted to the study of the geopolitical consciousness of Ukrainians as an existential phenomenon based on the Ukrainian studies approach. Emphasis is placed on the need for a value-semantic distinction between the geopolitical consciousness of Russians and the geopolitical consciousness of Ukrainians, which is a determining prerequisite for Ukrainian studies of this problem. It is claimed that the geopolitical consciousness of Russians is based on aggressive expansionist values and semantic principles. In turn, the opinion that the basis of the geopolitical consciousness of Ukrainians is based on humanistic existential value-meaning principles is substantiated. Thus, in particular, on the basis of the analysis of the geopolitical ideas of Ukrainian philosophers, it is shown that the geopolitical consciousness of Ukrainians is based on the archetypes of the Ukrainian mentality, is connected with the idea of harmony in arranging the geopolitical space of existence of the Ukrainian ethnic group and the Ukrainian nation, and also bears the imprint of the geopolitical injuries associated with the need for Ukraine to overcome civilizational challenges at key stages of its development. It is emphasized that the problem of the transformation of geopolitical science in the direction of postmodernism, which is a topic of modern Western European humanitarianism, is also actualized by the awareness of the need to modernize the geopolitical consciousness of Ukrainians. So, in particular, the article emphasizes the newest, integrative possibilities of the Ukrainian studies approach for further research. It is substantiated that the geopolitical consciousness of the Ukrainian community is one of the fundamental factors for the establishment of the geopolitical subjectivity of Ukraine and the modernization of its geopolitical priorities and values in the conditions of countering the global challenges of war. Aspects of further research into the geopolitical consciousness of Ukrainians in the context of the need to affirm its geopolitical subjectivity are proposed.

Keywords: archetypes of the Ukrainian mentality, harmony in the organization of the geopolitical existence of the Ukrainian people, geopolitical trauma, the threat of genocide of Ukrainians, the threat of ecocide, the transformation of geopolitical consciousness, the value-meaning principles of geopolitical consciousness.

Постановка проблеми. Необхідність протидії глобальним викликам, перед якими перебуває Україна у зв'язку з повномасштабною військовою агресією Росії, а також потреба у дотриманні європейського вектору розвитку, актуалізують проблеми утвердження її геополітичної суб'єктності та осучаснення її геополітичних пріоритетів та цінностей. Ці проблеми мають також екзистенційний вимір, оскільки для відсічі збройній агресії та руху у напрямку євроінтеграції потрібно здійснити відмежування від російських наративів, консолідувати українську націю, сформувати розвинене громадянське суспільство, які будуть спроможними здійснити збереження національного суверенітету та територіальної цілісності нашої держави, захистити її екологію, культуру, забезпечити захист прав людини тощо. У зв'язку з цим слід наголосити й на нагальній потребі в усвідомленні українцями цих реалій сучасності, у формуванні геополітичних компетенцій з метою вироблення стійких критеріїв власної громадянської позиції.

Ми вважаємо, що під час війни є актуальними ті дослідження в галузі геополітичної науки, які тією чи іншою мірою торкаються ціннісно-смыслових аспектів. Так, зокрема, можна погодитися з думкою про те, що важливим показником та чинником консолідації суспільства, особливо під час війни, виступає геополітична ідентифікація українців, яка складається з комплексу взаємопов'язаних і взаємозалежних політичних, соціально-економічних, духовно-

культурних, територіально-регіональних елементів громадської свідомості, структура яких склалася в процесі та внаслідок тривалого історичного розвитку українського суспільства [11].

На нашу думку, подібна геополітична ідентифікація не можлива без розвиненої геополітичної свідомості, яка має бути представленою у формі екзистенційного феномена, адже має чітко зацентрувати на ціннісно-смысловому розмежуванні (розриві) з геополітичною думкою сучасної (путінської) Росії. Геополітична свідомість українців як екзистенційний феномен має спрямовувати на гармонійність в облаштуванні простору буття українського етносу та української нації, обґрунтувати цінність життя, відобразити й зближення ціннісно-смыслових орієнтацій українців та європейців як вияв приналежності української держави й українського суспільства до західноєвропейського цивілізаційного простору.

Аналіз наукових публікацій. Ідея геополітичного у її теоретичному та практичному вимірі знайшла своє відображення в працях як західноєвропейських, так і українських дослідників. Так, зокрема, територіальні (просторові) аспекти цієї ідеї розглядалися у класичних працях Х. Маккіндера, Ф. Ратцеля, Н. Спайкмена, К. Хаусхофера та інших. Проблеми сучасної геополітики знайшли відображення у дослідженнях З. Бжезинського, І. Валлерстайна, М. Дойла, Д. Замятіна, Г. Киссинджера, І. Лакоста, К. Міньяр-Белоручева, О. Панаріна, Р. Робертсона, П. Тайлора,

Е. Тоффлера, М. Фуше, Ф. Фукуями, С. Гантингтона, В. Цимбурського, К. Шмідта та інших.

Ідея геополітичного також знайшла своє відображення у працях відомих вітчизняних мислителів кінця XIX - першої половини XX століття: М. Драгоманова, Д. Донцова, М. Грушевського, В. Липинського, І. Лисяка-Рудницького, С. Рудницького, Ю. Липи та інших. У дослідженнях сучасних українських мислителів надається значна увага цивілізаційним аспектам геополітичної науки (В. Дергачов, М. Дністрянський, В. Кремін, В. Крисаченко, А. Кудряченко, В. Мадіссон, Ф. Рудич, Є. Суліма, Н. Хамітов, В. Храмов, Л. Чупрій та інші). Гуманістичні аспекти геополітики знайшли своє відображення у працях А. Бичко, І. Бичка, С. Кримського та інших українських філософів.

Водночас, в наявних публікаціях геополітична свідомість українців не розглядалася як екзистенційний феномен на засадах українознавчого підходу. Разом з тим, на нашу думку, саме такий підхід дає змогу здійснити ціннісно-сміслову розмежування між геополітичною свідомістю росіян та геополітичною свідомістю українців, усвідомити специфіку геополітичної свідомості українців, а також актуалізувати її можливу модернізацію під впливом сучасної трансформації геополітичної науки у напрямку постмодернізму.

Мета статті. Метою статті є дослідження геополітичної свідомості українців як екзистенційного феномена на засадах українознавчого підходу.

Виклад основного матеріалу. Геополітичні ідеї зазнали тривалого історичного розвитку. Їх висловлювали ще філософи та історики стародавнього світу, Середньовіччя, Нового часу, епохи Просвітництва. Геополітичне мислення виявило себе в теоріях індустріальної епохи та у постіндустріальну добу. Висновки географічного детермінізму мали значний вплив на суспільствознавчі концепції ХУІІІ-ХІХ століть. На висновки географічного детермінізму та геополітики спиралися також й рухи лібералізму, консерватизму, соціал-демократії, екологізму тощо.

На нашу думку, терміну «геополітична свідомість» притаманна деяка метафоричність, певною мірою він є не остаточно визначеним і незавершеним в концептуальному аспекті. Разом з тим, він має важливе значення для усвідомлення сутності геополітичних реалій і є важливим світоглядним орієнтиром у справі формування громадянської культури народу. Можна погодитися із визначенням геополітичної свідомості як специфічної духовної реальності, «особливої форми зв'язку географічних та політичних відносин, фактично існуючих елементів природної або соціокультурної реальності з політичною поведінкою та політичним мисленням того або іншого суб'єкта міжнародних взаємодій, укорінена в ментальності населення певної держави або регіону сукупність уявлень про політичний простір» [3, с. 229]. Геополітична свідомість виявляє себе через геополітичні ідеї, концепції, доктрини. Слід відзначити, що традиційні геополітичні теорії створюються на базі суверенних держав. Геополітичні стратегії здебіль-

шого виходять з інтересів країни, а також є зумовленими ціннісно-смісловими ментальними чинниками. Геополітична свідомість є пов'язаною з відповідним стилем мислення, який ґрунтується на ідеї геополітичного у її теоретичних та практичних вимірах.

Зауважимо, що ідея геополітичного у її класичному розумінні в духовній культурі завжди виявляла себе, а також досить часто продовжує виявляти й нині, через просторовий чинник, що дало підстави розглядати геополітичну свідомість в територіальному вимірі. Геополітична (територіальна) свідомість визначається тим, як той чи інший народ ставиться до простору власного існування та розбудовує стосунки з іншими народами. Адже, кожний народ існує у певному просторі, на певній території. Причому, простір, – це не тільки земна поверхня, але й людина (населення), а також історичні, культурні, економічні та політичні події, які відбуваються на даній земній поверхні (території). Протягом тривалого процесу свого становлення будь-який народ відчуває на собі вплив природного (географічного) довкілля, змушений долати його виклики, а також, намагається освоїти Ойкумену, самоствердитися у ній. Осмислення стосунків із простором в історичній еволюції мають різні ціннісно-сміслові засади у різних народів.

Усвідомлення специфіки геополітичної свідомості українців відбувається на засадах українознавчого підходу. Українознавчий підхід в осмисленні стосунків із простором українського народу в його історичній еволюції передбачає врахування рис української ментальності, зокрема тих, які відображають вплив природного довкілля на мислення, а також взаємовідносини з сусідами, зокрема такими агресивними, як мешканці території, яка розташована по той бік російсько-українського кордону. Тому визначальною передумовою дослідження геополітичної свідомості українців на засадах українознавчого підходу є здійснення ціннісно-сміслового розмежування між геополітичною свідомістю росіян та геополітичною свідомістю українців.

Так, зокрема, можна стверджувати, що геополітична свідомість росіян ґрунтується на агресивних експансіоністських ціннісно-сміслових засадах.

Характерною ознакою геополітичної свідомості росіян є те, що вона, на думку багатьох дослідників, і досі має своїм підґрунтям класичні експансіоністські геополітичні доктрини кінця ХІХ – початку ХХ століття. Окрім того, вона спирається на месіанську ідею Москви «як Третього Риму», на ідеї панславізму та «Всесвітньої революції». Важливе місце в ній посідають традиції російського консерватизму (від сло'вянофілів, Ф. Достоєвського, К. Леонтьєва) до ідей євразійства та неоевразійства, які були сформульовані ще у працях М. Трубецького, П. Савицького, Л. Гумільова, і які містили погляд на Євразію як на особливий світ, а Євразія, у свою чергу, у них ототожнювалася з Росією як певною територією, на котрій протягом тисячолітньої історії сформувалася багатонаціональна держава та синтетична (тюрко-слов'янська, у формі союзу «лісу» і «степу») культура.

Активний теоретик нинішнього політичного курсу В. Путіна О. Дугін, автор книг «Проект «Євразія» (2004), «Філософія війни» (2004), «Четверта політична теорія» (2009) та інших, вважав, що євразійство – це насамперед філософія, яка спирається на принципи «еротичного патріотизму», «віри в дух землі, культ духу землі», так звані «обійми порожнечі» тощо [4, с. 272]. Сучасний дослідник російської геополітичної свідомості М. Шепелев, відзначає, що Росія, на думку О. Дугіна, є вмістилищем євразійського одкровення, євразійського духу, євразійського життя і євразійської плоті. Дослідник також зауважує, що на переконання О. Дугіна, Росія ніколи не була аналогом «держав-націй», характерних для Європи Нового Часу, адже, починаючи з об'єднання слов'янських й угро-фінських племен під Рюриком і до гігантських масштабів СРСР і територій під його впливом, російський народ неухильно йшов шляхом політичної і просторової інтеграції, імперобудівництва та цивілізаційної експансії [4, с. 273].

На відміну від російської, геополітична свідомість українців ґрунтується на гуманістичних екзистенційних ціннісно-смыслових засадах.

Так, зокрема, у нашому дослідженні ми хочемо зконцентрувати увагу на тому, що геополітична свідомість українців пов'язана з глибинними рисами та архетипами української ментальності. Зауважимо, що в сучасному українознавчому дискурсі приділено значну увагу аналізу ідейних здобутків філософів Київської світоглядної школи, зокрема висвітленню ними проблеми глибинних рис та архетипів української світоглядної ментальності [12; 16]. Саме філософами Київської світоглядної школи було обґрунтовано зв'язок української світоглядної ментальності зі способом життя та буттєвим досвідом народу, а також було наголошено на проблемі «вкоріненості» українського народу на відповідній території. Ці ідеї є визначальними у світогляді українців. Тому в нашому дослідженні ми прагнемо наголосити на ідейному внеску філософів Київської філософської школи в розробку гуманістичних екзистенційних ціннісно-смыслових засад геополітичної свідомості українців.

Відомі українські філософи І. Бичко та С. Кримський присвятили значну увагу дослідженню антеїзму та кордоцентризму як визначальних рис української ментальності. Спираючись на їхні наукові розвідки, можна стверджувати, що антеїзм – це ціннісно-смыслова риса української ментальності, яка пов'язана зі значимістю природного довкілля, рідної землі та дому, з особливим пошануванням місцевості, яка є історичною ареною виникнення народу та його подальшого розвитку. В історичному контексті цінність антеїзму виявила себе в аграрному вимірі української цивілізації, в господарюванні українських селян на своїй землі упродовж віків, в календарній обрядовості сільського життя, в кам'яних та курганних пам'ятках освячення її тощо. Так, зокрема, С. Кримський відзначав, що архетип землі сприяв утворенню в національній свідомості символу дому людини у багатьох його значеннях: і як святого довкілля

її буття, і як джерела сімейних цінностей, родинної захищеності тощо. Символ дому налаштував на дотримання принципів ладу і солідарності в українському національному бутті. Архетип землі сприяв також, на думку С. Кримського [7], утворенню в національній свідомості символу поля, який містив смисли економічного простору виживання людини, етнічного просторового ареалу буття етносу тощо. За допомогою концептів дому та поля філософ показав, що традиційним для української ментальності було осмислення землі не лише як природного (етнічного) довкілля, а передусім як сповнених сакралізованим значенням святості для кожного українця «рідного краю», який треба захищати, «батьківщини», яка є вмістилищем «коріння роду», тощо [7].

Кордоцентризм як ціннісно-смыслова риса української ментальності надає важливого значення феномену «серця» як сутності людини (її душевного, духовного, світу), поза аналізом якої зрозуміти її неможливо (П. Юркевич). Опертя на думку, що «корінням» душі людини, центром її особистості є «серце», дозволило у глибинному розумінні української духовності пов'язати у єдине ціле релігійний світ людини, її пізнавальні зусилля, моральні якості, а також прагнення до вдосконалення світу свого буття. Ці ідеї увійшли в геополітичну свідомість українців, бо вони гуманістично налаштували на пошанування вільної праці на рідній землі. Ці ідеї знайшли відображення у народному фольклорі, духовній культурі в цілому.

Яскравий представник української діаспори О. Кульчицький висловив думку про те, що феномен української ментальності, «української душі», містить у собі дві ключові ідеї: ідею кордоцентричності, цілісності душевного життя, з ув'язненнями про «серце» як його осердя, та ідею зв'язку з природою, рідною Землею, довкіллям. Такий підхід дав змогу відомому українському філософу І. Бичку надати високу оцінку внеску О. Кульчицького у розробку проблеми української ментальності. Так, зокрема, він відзначав, що «...український національний характер (сьогодні більш точно було б сказати, світоглядний менталітет українського народу) постає у контексті персоналістської філософії (конкретніше – філософської антропології О. Кульчицького) як антеїстичний, екзистенціально-плюралістичний (орієнтований на ансамбль світів, а не моністичний універсум буття), кордоцентричний феномен» [2, с. 26]. Заслугує на увагу й оцінка ідей О. Кульчицького у їх зв'язку з проблемою геополітичної суб'єктності, надана сучасними дослідниками І. Грабовською і С. Грабовським [5].

Слід наголосити й на тому, що геополітична свідомість українців пов'язана з ідеєю гармонійності в облаштуванні геополітичного простору буття українського етносу та української нації, а також несе на собі відбиток геополітичної травми, пов'язаний з необхідністю для України на ключових етапах її розвитку долати цивілізаційні виклики.

Так, зокрема, видатний український мислитель М. Грушевський у фундаментальній праці «Історія

України-Руси» привернув увагу до того, що історичне буття українського народу відбувалося в умовах специфічних, гармонійних географічних особливостей довкілля. Втім, він показав також і те, що сприятлива територія не змогла забезпечити своїм мешканцям щасливе життя, адже завжди викликала заздрощі у східного сусіда. Цей чинник, а також необхідність виснажливої «боротьби зі степом», на думку М. Грушевського, визначили певну фатальність у політичній долі українського народу, тяжко відбилися на його культурному, національному та політичному розвитку [6, с. 2–3]. На нашу думку, М. Грушевський зробив значний внесок в розробку засад геополітичної свідомості українців. Він наголосив на значенні природного довкілля для історії народу, окреслив напрями української геополітики, показав її процесуальність, починаючи з епохи Київської Русі і до сучасності. Геополітичні ідеї видатного українського історика й дотепер не втратили своєї актуальності.

На нашу думку, важливе значення для формування геополітичної свідомості українців мав і такий документ, який увійшов в історію геополітичної думки, як Конституція Пилипа Орлика. У Конституції Пилипа Орлика була вперше сконцентрована увага на темах встановлення національного суверенітету, визначення території української держави, її кордонів, забезпечення демократичних прав людини. Відома українська дослідниця А. Бичко відзначала, що Конституцію Пилипа Орлика відокремлювало від інших європейських конституцій досить заглиблене включення в історію українського народу, у питання національної ідентичності, у події, які розгорталися у той період, і основною ідеєю цих подій була, на думку дослідниці, ідея «золотої вольності» як суспільно-народна, державна, та особиста ідея [1, с. 189].

Важливою у визначенні геополітичної свідомості українців є концепція софійності, яку розробляв відомий сучасний український мислитель С. Кримський. Із його погляду, софійність як гармонізація буття допомогла українському народові подолати травму, яку спричиняв вплив «степу». Філософ стверджував, що степ, у межах якого народилася Київська Русь, був джерелом постійних нападів кочових племен, і тому розглядався русинами як «темрява зовнішня», «безодня», «хаос». Цьому хаосові, на думку філософа, потрібно було протиставити «розумну ойкумену». Спочатку з нею ототожнювалася поява міст, які уособлювали собою софійне начало, а, з часом, відбулося культурне освоєння степу, що стало своєрідною відповіддю Русі-України на виклики природного довкілля. С. Кримський відзначав, що поступово степ з простору кочовища перетворився на переоране поле, річки з зони перешкоди набігам – на транспортні артерії, околиці міст і сіл – у хутори. Таким чином, стверджував філософ, в геополітичній свідомості українців посилювалося розуміння цінності поняття кордону, межі, ліміту. У подальшому слово «край» почало пов'язуватись зі словами «країна» та «Україна» [8, с. 222]

С. Кримський вніс вагомий внесок у розробку засад української цивілізаційної геополітики, одним з перших серед українських філософів проаналізував культурні архетипи і цивілізаційну ідентичність українського народу.

У сучасних умовах геополітична свідомість українців має враховувати трансформацію геополітичної науки у напрямку постмодернізму.

Так, зокрема, сучасні дослідження геополітичної науки, що здійснюються на Заході, обґрунтовують напрями такої постмодерністської трансформації. Західноєвропейські дослідники Г. Топалідіс, Н. Карталіс, Д. Велентзас, С. Сідіропулоу вказують на виклики, які стосуються глобального суспільства та технологічного прогресу. Серед них виклики, спричинені тим, що високошвидкісний транспорт і високоточна ударна зброя великої дальності зменшили вплив просторової відстані, змінивши традиційні геопросторові відносини та регіональні зв'язки, поява нових просторових форм інформаційного простору та Інтернету, а також, виникнення нових аспектів геополітичної свідомості, таких зокрема як права на викиди вуглецю, свобода і демократія, а також права людини. На думку дослідників, включення в ареал сучасної геополітичної свідомості проблем суспільства, культури та емоцій, знаменує її зсув у напрямку об'єднання геополітики з геоеконімікою та геокультурою [17]. Фактично в сучасних геополітичних дослідженнях обґрунтовується важливість інтегративного підходу в осмисленні сучасної геополітичної свідомості, який відкриває нові шляхи для дослідження, зосереджуючись на еволюції геополітичних моделей під впливом технологічних і соціальних змін.

Трансформація геополітичної науки у напрямку постмодернізму актуалізує й модернізацію геополітичної свідомості українців. Так, зокрема, українознавчий підхід відкриває нові, інтегративні можливості для подальших її досліджень, зосереджуючись на тих аспектах геополітичної науки, які пов'язані з осмисленням простору у його локальному та глобальному вимірах як аспекту буття людини, суспільства, держави, чинника індивідуальної і колективної безпеки.

В геополітичних дослідженнях сучасного українознавства простір буття українців (територія, довкілля) розглядається як «геополітична, геокультурна реальність» (В. Крисаченко), неповторний світ буття етносу, нації. Також часто простір розглядається у площині його ціннісного виміру, з позиції сенсу для тієї спільноти, що мешкає у його межах, а також у контексті пошуку спільних цінностей із сусідами, через побудову діалогічної взаємодії між народами та культурами. У зв'язку із цим Н. Хамітов відзначає гуманістичну якість геополітичної суб'єктності України [14, с. 33]. Також у сучасних українознавчих дослідженнях підкреслюється, що для українців простір, територія, довкілля – це неповторний життєвий світ, збереження якого є рівнозначним збереженню життя. Як відзначають сучасні дослідники, окрім геополітичного розташування, серйозною перевагою України є її розміри («стратегічна глибина»). Україна має знач-

но більшу територію та відповідну «стратегічну глибину», яка, в умовах повномасштабної війни, може сприяти її ефективній обороні [16, с. 15]. Тому для українців, особливо під час війни, одним із головних геополітичних пріоритетів постає захист їх прав на життя, безпечне існування, суверенітет.

У Конституції України закріплені основні принципи, що стосуються людини та її прав і свобод, а сама людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, свобода, недоторканість, безпека, права, проголошені найвищими соціальними цінностями. Оскільки європейська та міжнародна спільнота приділяє дедалі більше уваги цінності прав людини, ми вважаємо, що цей аспект повинен стати органічною складовою сучасної геополітичної свідомості.

На жаль, російсько-українська війна принесла з собою нові рецидиви геополітичної травми, порушила права і свободи українців. Вона спровокувала також появу нових видів геополітичних викликів – глобальні загрози геноциду та екоциду.

Загроза геноциду пов'язана з прагненням путінської Росії витіснити український народ з ареалу його проживання. Вона виявляє себе у масових вбивствах цивільних громадян, використанні заборонених боєприпасів, в умисних ракетних обстрілах міст, сексуальних злочинах, депортації, знищенні об'єктів критичної інфраструктури, вивезенні зерна та знищенні умов для продовольчої безпеки. Асоціація правників України вважає, що конвенція про геноцид та міжнародне право дають світові всі інструменти щодо запобігання геноциду українського народу та покарання Росії за цей злочин на міжнародному рівні [10]. В. Крисаченко наголошує на новітньому насильницькому розпорощенні українства, а також порушує проблему формування національного гуманітарного простору [9].

Злочини екологічного характеру з боку Росії також є виявом геополітичної травми. Вони мають як локальні (підрив Каховського водосховища), так і глобальні виміри. Фактами екоциду є забруднення ґрунту шкідливими речовинами та залишками знищених предметів і боєприпасів, забруднення повітря внаслідок горіння нафтопродуктів, підпал лісу, пошкодження об'єктів критичної інфраструктури, ураження природоохоронних територій і заповідників, окупація національних парків і біосферних заповідників, забруднення Чорного моря, захоплення збройними силами Росії атомних електростанцій та інші. Українцями запущена міжнародна кампанія з вимогою покарати Росію за екоцид. Зокрема, сформульовані звернення до Європейського парламенту, до Організації Об'єднаних Націй, до парламентів держав-партнерів, до міжнародних організацій та інституцій стосовно засудження дій Росії, сприяння припиненню злочинів екологічного характеру, запровадження додаткових санкцій проти Росії, сприяння відновленню екологічної безпеки України та її навколишнього середовища, а також допомоги у поновленні української екосистеми під час війни та у післявоєнний час, в тому числі задіявши інструмент репарацій [13].

Усвідомлення українцями прав на життя, безпечне існування, суверенітет, а також існування глобаль-

них загроз геноциду та екоциду можуть свідчити про появу нових екзистенційних вимірів їх геополітичної свідомості у зв'язку з реаліями сьогодення. Ці аспекти геополітичної свідомості мають, на нашу думку, доповнити арсенал універсальної геополітичної складової українознавства. Також, слід наголосити, що увага до захисту прав людини в Україні, а також до аспектів протидії Україні глобальним викликам війни можуть свідчити про утвердження її геополітичної суб'єктності та осучаснення її геополітичних пріоритетів у контексті виявлення спорідненості геополітичної свідомості українців і геополітичної свідомості західноєвропейської спільноти.

Висновки і пропозиції. Здійснений на засадах українознавчого підходу інтегративний аналіз геополітичної свідомості українців дозволяє стверджувати, що геополітична свідомість українців ґрунтується на архетипах української ментальності, пов'язана з ідеєю гармонійності в облаштуванні геополітичного простору буття українського етносу та української нації, а також несе на собі відбиток геополітичної травми, пов'язаний з необхідністю для України на ключових етапах її розвитку долати цивілізаційні виклики. Вона є протилежною до геополітичної свідомості росіян, адже ґрунтується на гуманістичних екзистенційних ціннісно-смыслових засадах. Трансформація геополітичної науки у напрямку постмодернізму актуалізує її потребу в модернізації геополітичної свідомості українців. Українознавчий підхід, у свою чергу, надає нові, інтегративні можливості для подальших її досліджень.

Отже, можна стверджувати, що геополітична свідомість українців є екзистенційним феноменом. Подальші дослідження геополітичної свідомості українців передбачають поглиблення наукових розвідок у галузі прав людини в Україні, виявлення спорідненості геополітичної свідомості українців та геополітичної свідомості західноєвропейської спільноти, а також виявлення аспектів протидії Україні глобальним викликам війни як свідчення утвердження її геополітичної суб'єктності.

1. Бичко А. Становлення правознавчої думки в Україні. Феномен Пилипа Орлика. Київ, 2009. 252 с.
2. Бичко І. Український національний характер: персоналістський підхід. *Філософсько-антропологічні читання*. Випуск 2. Київ, 1996. С. 20–26.
3. Вегеш М., Петрієнко В. Геополітична енциклопедія. *Навчальний посібник*. Ужгород, 2017. 492 с.
4. Геополітика: енциклопедія / за редакцією члена-кореспондента НАПН України, доктора філософських наук, професора Є. Суліми. Київ, 2013. 919 с.
5. Грабовська І., Грабовський С. До філософських підстав осмислення проблеми суб'єктності України. Концепція Олександра Кульчицького. *Українознавство*. № 3(88), 2023. С. 143–158.
6. Грушевський М. Історія України-Руси. В 11-ти т., 12-ти кн. Т. 1. Київ, 1991. 736 с.

7. Кримський С. Архетипи української ментальності. *Проблеми теорії ментальності* / М. Попович, Ю. Кисляківська, Н. Вяткіна та ін. Київ, 2006. С. 273–302.
8. Кримський С.Б., Павленко Ю.В. Цивілізаційний розвиток людства. Київ, 2007. 316 с.
9. Крисаченко В. Новітнє насильницьке розпорощення українства: проблема формування національного гуманітарного простору. *Українознавство*. № 1(90), 2024. С. 8–17.
10. Наміри Кремля: чому війна Росії проти України є геноцидом українського народу. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/rosiya-henotsydyd-proty-ukrayintsiv-dokazy/31928332.html>
11. Новакова О., Остапенко М. Еволюція геополітичних цінностей та орієнтацій українців під впливом війни. *Міжнародні та політичні дослідження*, № 36, 2023. С. 94–103. URL: <https://doi.org/10.18524/2707-5206.2023.36.288711>
12. Турпак Н. Особливості розробки проблеми української ментальності філософами Київської школи (соціально-ціннісні аспекти). *Українознавство*. № 3 (76), 2020. С. 147–159.
13. Українці запустили міжнародну кампанію з вимогою покарати Росію за екоцид. URL: <https://rubryka.com/2022/11/05/punishment-to-russia-for-ecocide/>
14. Хамітов Н. Гуманістична якість суб'єктності України. *Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності: національна доповідь*. / С. Пирожков та ін. Інститут історії України НАН України. Київ, 2020. С. 33–45.
15. Чупрій Л. Вплив західноєвропейських дискурсів на становлення Київської філософської школи. *Українознавство*. № 3 (76), 2020. С. 160–167.
16. Чупрій Л. Посилення геополітичної суб'єктності України та перспективи розпаду Росії в умовах сучасних глобальних викликів. *Геополітика України: історія і сучасність*. № 2(31), 2023. С. 10–21.
17. Topalidis G., Kartalis N., Velentzas J., Sidiropoulou C. New Developments in Geopolitics: A Reassessment of Theories after 2023. URL: <https://doi.org/10.3390/socsci13020109>
5. Hrabovska I., Hrabovskyi S. (2023). *Do filosofskykh pidstav osmyslennia problemy sub'iektnosti Ukrainy. Kontseptsiiia Oleksandra Kulchytskoho* [To the philosophical foundations of understanding the problem of subjectivity of Ukraine. Concept by Oleksandr Kulchytskyi]. *Ukrainoznavstvo*. № 3(88). Pp. 143–158. (in Ukrainian).
6. Hrushevskiy M. (1991). *Istoriia Ukrainy-Rusy* [History of Ukraine-Russia]. T. 1. Kyiv. 736 p. (in Ukrainian).
7. Krymskiy S. (2006). *Arkhetypy ukrainskoi mentalnosti* [Archetypes of the Ukrainian mentality]. *Problemy teorii mentalnosti* / Popovych M. (ed.) Kyiv. Pp. 273–302. (in Ukrainian).
8. Krymskiy S., Pavlenko Yu. (2007). *Tsyvilizatsiyni rozvytok liudstva* [Civilizational development of mankind]. Kyiv. 316 p. (in Ukrainian).
9. Krysachenko V. (2024). *Novitnie nasylnytske rozporoshennia ukrainstva: problema formuvannia natsionalnogo humanitarnogo prostoru* [The latest violent dispersion of Ukrainians: the problem of forming a national humanitarian space]. *Ukrainoznavstvo*. № 1(90). Kyiv. Pp. 8–17 (in Ukrainian).
10. *Namiry Kremliia: chomu viina Rosii proty Ukrainy ye henotsydom ukrainskoho narodu* [The Kremlin's intentions: why Russia's war against Ukraine is a genocide of the Ukrainian people]. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/rosiya-henotsydyd-proty-ukrayintsiv-dokazy/31928332.html> (in Ukrainian).
11. Novakova O., Ostapenko M. (2023). *Evolutsiia heopolitychnykh tsinnosteï ta oriantatsii ukrayintsiv pid vplyvom viiny* [The evolution of geopolitical values and orientations of Ukrainians under the influence of the war]. *Mizhnarodni ta politychni doslidzhennia*, № 36. Pp. 94–103. URL: <https://doi.org/10.18524/2707-5206.2023.36.288711> (in Ukrainian).
12. Turpak N. (2020). *Osoblyvosti rozrobky problemy ukrainskoi mentalnosti filosofamy Kyivskoi shkoly (sotsialno-tsinnisni aspekty)* [Peculiarities of development of the problem of Ukrainian mentality by philosophers of the Kyiv school (social and value aspects)]. *Ukrainoznavstvo*. № 3 (76). Kyiv. Pp. 147–159. (in Ukrainian).
13. *Ukrayntsi zapustyly mizhnarodnu kampaniiu z vymohoiu pokaraty Rosiiu za ekotsyd* [Ukrainians launched an international campaign demanding that Russia be punished for ecocide]. URL: <https://rubryka.com/2022/11/05/punishment-to-russia-for-ecocide/> (in Ukrainian).
14. Khamitov N. (2020). *Humanistychna yakist subiektnosti Ukrainy* [The humanistic quality of the subjectivity of Ukraine]. *Україна як тсывілізаційний суб'єкт історії та сучасності: національна доповідь* / Pyrojkov S. (ed.). Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Kyiv. Pp. 33–45. (in Ukrainian).
15. Chuprii L. (2020). *Vplyv zakhidnoievropeïskykh dyskursiv na stanovlennia Kyivskoi filosofskoi shkoly* [The influence of Western European discourses on the formation of the Kyiv Philosophical School].

References

1. Bychko A. (2009). *Stanovlennia pravoznavchoi dumky v Ukraini. Fenomen Pylypa Orlyka* [Formation of legal opinion in Ukraine. The phenomenon of Pylyp Orlyk]. Kyiv. 252 p. (in Ukrainian).
2. Bychko I. (1996). *Ukrainskyi natsionalnyi kharakter: personalistskyi pidkhid* [Ukrainian national character: a personalistic approach]. *Filosofsko-antropolohichni chytannia*. Vypusk 2. Kyiv. Pp. 20–26. (in Ukrainian).
3. Vehesh M., Petriienko V. (2017). *Heopolitychna entsyklopediia* [Geopolitical encyclopedia]. *Navchalnyi posibnyk*. Uzhhorod. 492 p. (in Ukrainian).
4. *Heopolityka: entsyklopediia* [Geopolitics: an encyclopedia]. / Sulima Ye. (ed.) (2013). Kyiv. 919 p. (in Ukrainian).

- Ukrainoznavstvo*. № 3 (76). Kyiv. Pp. 160–167. (in Ukrainian).
16. Chuprii L. (2023). *Posylennia heopolitychnoi subiektnosti Ukrainy ta perspektyvy rozpadu Rosii v umovakh suchasnykh hlobalnykh vykykiv* [Strengthening the geopolitical subjectivity of Ukraine and the prospects of the disintegration of Russia in the conditions of modern global challenges].
- Heopolityka Ukrainy: istoriia i suchasnist*. № 2(31). Kyiv. Pp. 10–21 (in Ukrainian).
17. Topalidis G., Kartalis N., Velentzas J., Sidiropoulou C. (2023). New Developments in Geopolitics: A Reassessment of Theories after 2023. URL: <https://doi.org/10.3390/socsci13020109>

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2024.34.13>

УДК 101.316:37.01

Тетяна ЦИМБАЛ

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри професійної та соціально-гуманітарної освіти,
Криворізький національний університет

ORCID: 0000-0001-8077-3238

E-mail: ttsymbal07@gmail.com

УКРАЇНСЬКЕ ШКІЛЬНИЦТВО В ОКУПАЦІЇ: ВІД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ДО РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Анотація. У статті представлено результати дослідження проблеми організації навчання у школах на окупованих територіях України під час Другої світової війни й упродовж сучасної російської окупації. Увага акцентується на спільних і відмінних рисах двох окупаційних режимів у контексті організації навчальної діяльності, на характеристиці цілей та змісту навчання, які використовуються окупаційними режимами на захоплених територіях. Аналізується політика у галузі освіти, яка проводилася німецькою окупаційною адміністрацією, внутрішні протиріччя та суперечливі підходи представників фашистської верхівки до функціонування українського шкільництва. Підкреслюється одноставність російської окупаційної влади в галузі освітньої політики на окупованих територіях.

Стверджується, що, не дивлячись на значну історичну відстань, два окупаційні режими мають багато спільних рис у підходах до організації освітньої діяльності на захоплених територіях України. Наголошується, що вороги розуміють вирішальну роль освіти у формуванні свідомості наступних поколінь. Чільне місце у процесі виховання відданих новій владі або прихильних до неї громадян окупанти надають педагогічним працівникам усіх ланок освіти. Непояльних до нової влади вчителів у найкращому випадку відстороняють від роботи, та частіше заарештовують і засуджують. Зауважується, що, як і вісімдесят років тому, готовність до співпраці з окупантами з боку вчителів не є масовою, але і не поодинокую. Крім того, під час окупації відбувається швидка заміна підручників на ідеологічно «правильні». Проте підкреслюються і суттєві відмінності в освітній політиці німецьких та російських окупантів: німці, у першу чергу, боролись з радянською ідеологією, а росіяни відкрито виступають проти української культури, мови, українства загалом, що призводить до геноциду та лінгвоциду. Важливим є й історичний контекст окупації, адже події, які відбувалися у першій половині ХХ ст., практично повторюються майже через сто років, коли у Європі панує лібералізм та демократія.

Ключові слова: українська школа під час окупації, нацистська і рашистська освітня політика, геноцид, лінгвоцид.

Tetiana TSYMBAL

PhD, Professor

Professor of Department of Vocational and Socio-Humanitarian Education
Kryvyi Rih National University

UKRAINIAN SCHOOLS UNDER OCCUPATION: FROM THE SECOND WORLD WAR TO THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

Abstract. The article presents the results of a study of the problem of organizing education in schools in the occupied territories of Ukraine during the Second World War and during the current Russian occupation. Attention is focused on the common and distinctive features of the two occupation regimes in the context of the organization of